

In the name of Allah, the compassionate, the merciful
به نام خداوند بخشنده مهربان

سرشناسه
عنوان و نام پدیدآور
مشخصات نشر
مشخصات ظاهری
شابک
وضعیت فهرست نویسی
یادداشت
موضوع
شناسه افزوده
شناسه افزوده
رده بندی کنگره
رده بندی دیوبندی
شماره کتابشناسی ملی
مرجع تولید
یادداشت
موضوع
شناسه افزوده
شناسه افزوده
رده بندی کنگره
رده بندی دیوبندی
شماره کتابشناسی ملی
مرجع تولید

میسلینی، سیدزهریر، ۱۹۷۳-م.
آشنایی با عرفان اسلامی (ویژه حوزه های اهل تسنن) / مولف سیدزهریر میسلینی.
قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۴۰۱.
۳۲۲ ص.
۹۷۸-۶۲۲-۳۱۵-۱۸۴-۲:
فیبیا
کتابنامه.
عرفان / Mysticism
جامعه المصطفی ﷺ العالمیه. مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ
Almustafa International UniversityAlmustafa International Translation and Publication center :
۲۸۶BP:
۸۳/۲۹۷:
۹۰۷۲۶۹۸:
پژوهشگاه بین المللی المصطفی ﷺ

این کتاب با کاغذ حمایتی منتشر شده است

BA0537

آشنایی با عرفان اسلامی (ویژه حوزه های اهل تسنن)

مؤلف: سید زهریر میسلینی

چاپ اول: ۱۴۰۱ ش / ۱۴۴۴ ق

ناشر: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

چاپ: چاپخانه دیجیتال المصطفی ﷺ شمارهگان: ۵۰۰ قیمت:

مراکز پخش

◀ ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نبش کوچه ۱۸ تلفن: +۹۸ ۲۵ ۳۷۸۳۶۱۳۴

تلفکس: (داخلی ۱۰۵) / +۹۸ ۲۵ ۳۷۸۳۹۳۰۵

◀ ایران، قم، بلوار محمد امین، سه راه سالاریه تلفن: +۹۸ ۲۵ ۳۲۱۳۳۱۰۶

📍 pub_almustafa

🌐 pub-almustafa.ir

✉ miup@pub.miu.ac.ir

باسپاس از دست اندرکارانی که ما را در تولید این اثر یاری رساندند.

● مدیر انتشارات: مصطفی نوبخت ● مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری ● ناظر چاپ: ایوب جمالی

همه حقوق برای ناشر محفوظ است

آشنایی با عرفان اسلامی

(ویژه حوزه‌های اهل تسنن)

سید زهیر میسلینی

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی، فراروی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پایبندی به دین و سنت در مدیریت همه جانبه کشورها بسیار چالش برانگیز می‌نماید. از این رو، مطالعات و پژوهش‌های به روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و اندیشه‌های ناب و ژرف، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت بنیان‌گذاران این شجره طیبه، به ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری علیه السلام می‌باشد.

جهانی شدن و گسترش سلطه فرهنگی غرب در سایه رسانه‌های فرهنگی و ارتباطی، اقتضا دارد که دانش پژوهان و علاقه‌مندان به این مباحث، با اندیشه‌های بلند و ارزش‌های متعالی آشنا شوند و این مهم، با ایجاد رشته‌های تخصصی، تولید متون جدید و غنی، گسترش دامنه آموزش و تربیت سازمان یافته دانشجویان به سرانجام خواهد رسید. این فرایند، گاه در پرداختن به مباحث بنیادین و تدوین متون تخصصی تعریف می‌شود و گاه در نگارش بحث‌های علمی، اما نه چندان پیچیده و تخصصی به ظهور می‌رسد.

بالندگی مراکز آموزشی و پژوهشی، در گرو نظام منسجم، قانونمند و پویاست. بازنگری در متن‌ها و شیوه‌های آموزشی و پژوهشی و به روز کردن آنها نیز این انسجام و پویایی و در نتیجه، نشاط علمی مراکز آموزشی و پژوهشی را در پی دارد.

«جامعة المصطفی علیه السلام العالمية» به عنوان بخشی از این مجموعه، که رسالت بزرگ تعلیم و تربیت طلاب غیر ایرانی را بر عهده دارد، تألیف متون آموزشی و پژوهشی مناسب را سرلوحه تلاش خود قرار داده و تدوین و نشر متون در موضوعات گوناگون علوم دینی، حاصل این فرایند است.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی علیه السلام

فهرست

۱۵	پیشگفتار
۱۷	پیشگفتار مؤلف
۲۱	درس اول: کلیات عرفان اسلامی
۲۱	هدف‌های آموزشی
۲۱	مقدمه
۲۲	تعریف عرفان اسلامی
۲۲	۱. تعریف لغوی واژه عرفان
۲۴	۲. تعریف اصطلاحی عرفان
۲۵	موضوع عرفان
۲۶	مسائل عرفان
۲۷	مبادی عرفان
۲۷	۱. مبادی تصویری عرفان
۲۷	۲. مبادی تصدیقی عرفان
۲۸	شرافت و مرتبه عرفان
۳۱	چکیده
۳۵	درس دوم: آشنایی با عرفان نظری
۳۵	مقدمه

- ۳۶ _____ تعریف عرفان نظری
- ۳۷ _____ موضوع عرفان نظری
- ۳۸ _____ چرایی عرفان نظری
- ۳۸ _____ ۱. انگیزه معرفتی
- ۳۸ _____ ۲. توهم مناقضه
- ۳۸ _____ ۳. اتهام تکفیر
- ۳۹ _____ ۴. شبهه بی‌معنایی یا بی‌مبنایی
- ۳۹ _____ ۵. ضرورت تعلیمی
- ۴۰ _____ رابطه عرفان نظری با فلسفه
- ۴۰ _____ ۱. شباهت عرفان نظری با فلسفه
- ۴۰ _____ ۲. تفاوت عرفان نظری با فلسفه الهی
- ۴۴ _____ تأثیرگذاری فلسفه بر عرفان نظری
- ۴۴ _____ ۱. در هستی‌شناسی
- ۴۴ _____ ۲. در اثبات و انتقال یافته‌های عرفانی
- ۴۵ _____ ۳. در رابطه انسان با خدا
- ۴۵ _____ وجه اشتراک و اختلاف عرفان نظری با علم کلام
- ۴۵ _____ ۱. اختلاف روشی
- ۴۶ _____ ۲. اختلاف در هدف
- ۴۶ _____ ۳. اختلاف در نحوه استدلال
- ۴۷ _____ چکیده
- ۵۱ _____ درس سوم: خاستگاه عرفان اسلامی
- ۵۱ _____ مقدمه
- ۵۱ _____ دیدگاه‌ها درباره خاستگاه عرفان اسلامی
- ۵۱ _____ ۱. عرفان ریشه در عناصر و فرهنگ ایرانی پیش از اسلام دارد
- ۵۳ _____ ۲. عرفان ریشه در عناصر و فرهنگ مسیحیت دارد

۳. عرفان ریشه در عناصر و فرهنگ هندی دارد ۵۶
۴. عرفان ریشه در عناصر و فرهنگ یونانی دارد ۵۸
۵. عرفان ریشه در قرآن و سنت دارد ۶۰
- چکیده ۶۲
- درس چهارم: تاریخچه عرفان اسلامی ۶۵
- مقدمه ۶۵
- مطلب اول ۶۵
- مطلب دوم ۶۶
- دوره‌های عرفان اسلامی ۶۷
- دوره اول عرفان اسلامی ۶۷
- دوره دوم عرفان اسلامی ۷۴
- دوره سوم عرفان اسلامی ۸۲
- دوره چهارم عرفان اسلامی ۸۹
- ۱ ..... ۹۹
- دوره پنجم عرفان اسلامی ۱۰۰
- چکیده ۱۰۲
- درس پنجم: رابطه عرفان و دین (شریعت طریقت حقیقت) ۱۰۷
- مقدمه ۱۰۷
- تعریف شریعت ۱۰۸
- رابطه عرفان با دین ۱۰۹
۱. عرفان مستقل از دین ۱۰۹
۲. تجربیات عرفانی؛ گوهر دین ۱۱۱
۳. انطباق عملکرد عرفا با شریعت ۱۱۲
- دلایل عرفا بر لزوم پیروی از شریعت ۱۱۴
۱. ریاضت ۱۱۴

۱۱۵. شوق بندگی _____
۱۱۶. شریعت تنها راه تسلط بر نفس اماره _____
۱۱۷. منشأ توهم مخالفت عرفان با شریعت _____
۱۱۷. تندروی مخالفان _____
۱۱۸. عملکرد نا اهلان _____
۱۱۹. منتقدان منصف _____
۱۲۰. چکیده _____
۱۲۳. درس ششم: آشنایی با عرفان عملی _____
۱۲۳. مقدمه _____
۱۲۴. تعریف عرفان عملی _____
۱۲۶. موضوع عرفان عملی _____
۱۲۶. غایت عرفان عملی _____
۱۳۰. رابطه عرفان عملی با اخلاق _____
۱۳۰. ۱. شباهت‌ها _____
۱۳۰. ۲. تفاوت‌ها _____
۱۳۳. رابطه عرفان نظری با عرفان عملی _____
۱۳۳. تفاوت‌های میان عرفان نظری و عرفان عملی _____
۱۳۳. ۱. تفاوت در محتوا _____
۱۳۳. ۲. تفاوت در مسائل _____
۱۳۴. تأثیر عرفان عملی بر عرفان نظری _____
۱۳۴. تأثیر عرفان نظری بر عرفان عملی _____
۱۳۴. ۱. تحلیل و تبیین یافته‌های عملی _____
۱۳۵. ۲. طی مراحل سلوکی از روی علم _____
۱۳۵. ۳. توجه به اشتباهات دیگران _____
۱۳۵. ۴. فلسفه ریاضت و عبادت _____

۵. فهم صحیح از نظام هستی ۱۳۶
۶. تشخیص الهامات شیطانی ۱۳۶
۷. کسب مقامات سلوکی ۱۳۶
- چکیده ۱۳۷
- درس هفتم: تصوّف و رابطه آن با عرفان عملی ۱۴۳
- مقدمه ۱۴۳
- مفهوم‌شناسی تصوّف ۱۴۴
۱. تصوّف در لغت ۱۴۴
۲. تصوّف در اصطلاح ۱۵۰
- چکیده ۱۵۴
- درس هشتم: خداشناسی عرفانی ۱۵۷
- مقدمه ۱۵۷
- خداشناسی عرفانی ۱۵۷
- ویژگی‌های خداشناسی عرفانی ۱۵۸
۱. ثبوتی بودن ۱۵۸
۲. توحیدی بودن ۱۵۹
۳. اسم‌شناسانه بودن ۱۶۰
- تقسیمات اسمای الهی از نظر عرفا ۱۶۱
۱. اسماء تنزیهی و تشبیهی ۱۶۱
۲. اسم اعظم، ارکان، امهات ۱۶۱
۳. اسم مستأثر و غیر مستأثر ۱۶۲
۴. اسماء جمال و جلال ۱۶۳
۵. اسم ذات، صفات، افعال ۱۶۳
- مبانی نظری توحید عرفانی ۱۶۵
۱. وحدت شخصیه وجود ۱۶۵

۱۶۷. تاریخچه وحدت وجود _____
۱۶۹. نظریه‌هایی پیرامون وحدت وجود _____
۱۶۹. ۱. نظریه مشاء در باب وحدت وجود _____
۱۷۰. ۲. نظر حکمت متعالیه در باب وحدت وجود _____
۱۷۱. ۳. مذاهب عارفان در وحدت وجود _____
۱۷۷. تفاوت دیدگاه‌های فلاسفه و عرفا _____
۱۷۹. چکیده _____
۱۸۳. درس نهم: تمثیل‌های از وحدت شخصیه وجود _____
۱۸۳. مقدمه _____
۱۸۴. تمثیل‌های وحدت شخصیه وجود _____
۱۸۵. ۱. تمثیل از طریق رابطه آینه با مرئی _____
۱۸۵. ۲. تمثیل از طریق رابطه نفس با قوای خود _____
۱۸۶. ۳. تمثیل از طریق رابطه سایه با صاحب آن _____
۱۸۷. ۴. تمثیل از طریق رابطه جسد با روح _____
۱۸۸. براهین وحدت وجود _____
۱۸۸. ۱. تبیین وحدت وجود از راه برهان صدیقین _____
۱۹۲. ۲. تبیین وحدت شخصی وجود از راه تحلیل علیت _____
۱۹۴. چند دلیل مختصر برای اثبات وحدت وجود _____
۱۹۶. چکیده _____
۱۹۹. درس دهم: انسان‌شناسی عرفانی _____
۱۹۹. مقدمه _____
۲۰۰. تعریف انسان‌شناسی _____
۲۰۱. انسان در سطح تکوینی _____
۲۰۲. پیشینه تاریخی _____
۲۰۵. ضرورت انسان کامل در نظام هستی _____

۲۰۵	۱. دیدگاه اهل کلام
۲۰۶	۲. دیدگاه فلاسفه
۲۰۹	۳. دیدگاه عرفا
۲۰۹	ویژگی‌های انسان کامل
۲۰۹	۱. جامعیت
۲۱۱	۲. وساطت
۲۱۲	جایگاه انسان کامل در نظام هستی
۲۱۲	۱. انسان کامل هدف آفرینش
۲۱۲	۲. خلافت الهی انسان کامل
۲۱۳	مصدق انسان کامل
۲۱۵	چکیده
۲۱۷	درس یازدهم: آشنایی با مقامات عرفانی
۲۱۷	مقدمه
۲۱۸	تعریف مقام
۲۱۹	مقامات عرفانی
۲۱۹	۱. مقام توبه
۲۲۰	۲. مقام ورع
۲۲۲	۳. مقام صبر
۲۲۴	۴. مقام توکل
۲۲۷	۵. مقام رضا
۲۲۸	۶. مقام فقر
۲۲۹	۷. مقام زهد
۲۳۱	چکیده
۲۳۵	درس دوازدهم: آشنایی با احوال عرفانی
۲۳۵	مقدمه

۲۳۵	تعریف احوال (حالات)
۲۳۷	دیدگاه عارفان درباره حال
۲۳۷	۱. رویکرد موهبت الهی
۲۳۷	۲. رویکرد اکتسابی بودن حال
۲۳۷	۳. رویکرد جمع بین دو رویکرد فوق
۲۳۸	فرایند تبدیل حال به مقام
۲۳۸	مصادیق حال
۲۳۸	۱. مراقبه
۲۳۹	۲. قرب
۲۳۹	۳. محبت
۲۴۰	۴. خوف
۲۴۲	۵. رجا
۲۴۴	۶. شوق
۲۴۴	۷. انس
۲۴۵	۸. اطمینان
۲۴۶	چکیده
۲۵۱	درس سیزدهم: مکاشفات عرفانی
۲۵۱	مقدمه
۲۵۲	تعریف کشف
۲۵۲	۱. کشف در لغت
۲۵۲	۲. کشف در اصطلاح عرفا
۲۵۳	اقسام کشف
۲۵۳	۱. کشف صوری
۲۵۸	۲. کشف معنوی
۲۶۱	معیار نقد مکاشفات

- چکیده ۲۶۵
- درس چهاردهم: آسیب شناسی عرفان اسلامی ۲۶۷
- مقدمه ۲۶۷
- مهم ترین آسیب های عرفان عملی ۲۶۸
۱. جدایی افکندن بین ظاهر و باطن دین ۲۶۸
۲. سقوط تکلیف ۲۷۰
- پاسخ و تبیین عارفانه از سقوط تکلیف ۲۷۲
۱. عدم خطاب شرعی در مقام فنا و بیخودی ۲۷۲
۲. تغییر ماهیت و ویژگی تکلیف و انجام عمل در مقام فنا ۲۷۳
۳. آسانی و شیرینی انجام تکلیف برای عارفان واصل ۲۷۴
۳. اباحیگری ۲۷۵
۴. ریاضت و مجاهدت ۲۷۶
۵. شطحیات ۲۷۸
- نمونه هایی از شطحیات ۲۷۹
- ویژگی های عرفان ناب اسلامی ۲۸۰
۱. مطابقت با فطرت انسانی ۲۸۰
۲. همه جانبه بودن ۲۸۱
۳. عدم مخالفت با شرع ۲۸۲
- چکیده ۲۸۳
- پیوست ها: آشنایی با مهم ترین منابع عرفان ۲۸۷
- مقدمه ۲۸۷
۱. اللمع فی التصوف ۲۸۷
۲. التعرف لمذهب التصوف ۲۸۹
۳. رساله قشیریه ۲۸۹
۴. کشف المحجوب ۲۹۰

۲۹۲. ۵. فصوص الحکم
۲۹۴. ۶. اعجاز البیان فی تأویل ام القرآن
۲۹۴. ۷. مشارق الدراری
۲۹۵. ۸. اصطلاحات الصوفیه
۲۹۵. ۹. جامع الاسرار ومنبع الانوار
۲۹۶. ۱۰. تمهید القواعد
۲۹۸. ۱۱. مصباح الانس
۲۹۹. ۱۲. مفتاح الغیب
۲۹۹. ۱۳. نقد النصوص
۳۰۰. ۱۴. اشعه اللمعات
۳۰۰. ۱۵. مصباح الهدایه الی الخلافه والولایه
۳۰۰. ۱۶. اوصاف الأشراف
۳۰۱. ۱۷. کتاب آداب المُریدین
۳۰۲. منابع عرفان عملی
۳۰۲. ۱. کتاب الصدق
۳۰۳. ۲. منازل السائرين
۳۰۳. ۳. مشرب الارواح
۳۰۳. ۴. منطق الطیر
۳۰۴. ۵. مثنوی معنوی
۳۰۴. ۶. نظم السلوک
۳۰۵. ۷. گلشن راز
۳۰۵. آشنایی با مهم ترین اصطلاحات عرفانی
۳۱۹. فهرست منابع و مآخذ

پیشگفتار

حوزه‌های علمیه در تلاش خود در طول تاریخ، همواره تعلیم و تربیت را جزو رسالت‌های اصیل خود قرار داده و بدین وسیله، معارف فاخر اسلام و علوم اهل بیت علیهم‌السلام را نسل به نسل تا به امروز رسانیده و در این راستا بیشترین اهتمام را به کتاب‌های آموزشی داشته‌اند.

جامعه المصطفیٰ العالمیه علیها‌السلام نیز یک نهاد حوزوی بین‌المللی است که تعلیم و تربیت فراگیران غیر ایرانی را در حوزه علوم اسلامی و انسانی بر عهده دارد و مشتاقان زیادی از ملیت‌های گوناگون در سطوح مختلف آموزشی و رشته‌های متنوع علوم اسلامی و انسانی در این نهاد تحصیل می‌کنند. دانش و بینش اسلامی طلاب غیر ایرانی - با توجه به تنوع منطقه‌ای و کشوری - تفاوت‌هایی دارد، همین امر ایجاب می‌کند که نهاد مذکور به تدوین متون نوین و متناسب با تنوع ملیتی بپردازد.

این نهاد مبارک، تدوین متون درسی متناسب با نظام آموزشی را از مأموریت‌های ویژه اداره کل تدوین متون درسی پژوهشگاه بین‌المللی المصطفیٰ علیها‌السلام قرار داده، و این اداره با اتکا به تجربه پیشین خود و دست‌یابی به شکوفایی جدید در تولید علم، امید دارد با عنایات الهی و توجهات حضرت ولی عصر علیه‌السلام از عهده این مأموریت برآمده و در گسترش فرهنگ و معارف اسلام ناب محمدی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم سهمیم باشد، این اداره با قدردانی از فعالیت‌های گذشتگان سعی دارد در اجرای مأموریت یاد شده با

همکاری گروه‌های علمی جامعه المصطفی و رعایت معیارهای پیشرفته متون درسی، نیازهای آموزشی این نهاد مبارک را تأمین کند.

اثر علمی پیش‌روی نیز که تحت عنوان «آشنایی با عرفان اسلامی» به همت مؤلف محترم جناب آقای سید زهیر میسلینی، برای دوره کارشناسی رشته معارف اسلامی به‌عنوان متن درسی تهیه و تدوین شده است، در چارچوب اهداف جامعه المصطفی، مبتنی بر نیازهای بین‌المللی صورت پذیرفته است.

در این نوشتار به نظریه‌ها و دیدگاه‌های دانشمندان قرآنی اشاره می‌شود که مورد توجه قرآن‌پژوهان بوده و تأثیرگذاری زیاد در فعالیت‌های آموزشی یا پژوهشی قرآن داشته است و یا تبدیل به یک جریان علمی قرآنی شده باشد یا ظرفیت این امر را داشته باشد. که در این صورت آراء متفکر تبدیل به فعالیت علمی و عملی می‌شود یعنی ایده شکل‌گیری یک رشته یا مرکز یا تفسیر و... می‌شود که نمود عینی و خارجی می‌یابد.

در پایان ضمن ارج نهادن به تلاش‌های خالصانه مؤلف محترم، از عنایت ریاست محترم پژوهشگاه المصطفی حجت‌الاسلام والمسلمین آقای دکتر حسن رضائی و نیز از همکاری بخش‌های مختلف جامعه المصطفی که امکان چاپ و نشر این اثر را فراهم کرده‌اند، تشکر و قدردانی می‌شود.

پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی